

І. С. Стороженко (Дніпропетровськ)

Битва на Жовтих Водах

У верхів'ї річки Жовтої, на лівому її розгалуженні, окресленому сучасними селами Пахарівка, Дмитрівка, Жовтоолександрівка та біля урочища Княжі Байраки, уздовж балки якого розташовані сучасні села Ровеньки, Григорівка, Холодівка та Грамівка П'ятихатського району Дніпропетровської області 29 квітня — 16 травня 1648 р. відбулася перша переможна битва Визвольної війни українського народу середини XVII ст. В історії вона увійшла як Жовтоводська битва, або битва на Жовтих Водах.

Напередодні цієї битви, щоб перешкодити виходу Б. Хмельницького із Запоріжжя, який підняв там повстання, та не допустити його поширення на всю територію України, великий коронний гетьман М. Потоцький протягом лютого — березня 1648 р. у районі Черкас, а воєвода руський, князь Я. Вишневецький біля Лубен зосередили близько 30 тис. війська.

За цей же час Б. Хмельницький зібрав у Коші Микитинської Січі (сучасне м. Нікополь) більше 8 тис. української (козацької) піхоти. Очікувалося, що згідно з укладеною в лютому — березні 1648 р. угодою з Кримом на допомогу українським повстанцям прибуде кримський хан Іслам-Гірей III з великим військом¹.

Враховуючи строки підготовки походу кримського хана в Україну, про який він оголосив у Бахчисарай 11 травня 1648 р., а також переправу 23 травня орд через Дніпро неподалік Тавані (яку забезпечували запорожці)², можна припустити, що планувалось у двадцятих числах травня з'єднання Війська Запорізького (очевидно, на Чорному шляху) з кримсько-татарським військом і рушити з боями до Білої Церкви й прибути до неї у першій половині червня. Але цей план спільного походу Б. Хмельницького та Іслам-Гірея III в Україну був порушений наміром М.³ Потоцького розгромити Б. Хмельницького на Запоріжжі у кінці квітня — на початку травня. Не виключено, що М. Потоцькому було відомо про укладену україно-кримсько-татарську угоду і він поспішав розправитися з Б. Хмельницьким.

У першій половині квітня 1648 р. почалася підготовка флоту та частини польського війська до походу від Черкас до Микитинської Січі. Було вирішено спочатку направити на Запоріжжя тільки частину своїх сил, а пізніше, у разі потреби, вирушити з головними силами³.

За думкою В. Маєвського, така розстановка польських сил була викликана складною обстановкою на Наддніпрянщині. Побоюючись вибуху повстання, М. Потоцький не міг вирушити на Запоріжжя для розгрому Б. Хмельницького з усіма зібраними військами⁴. В цій ситуації, утримуючи під контролем разом з Я. Вишневецьким Наддніпрянщину, М. Потоцький вирішив частиною своїх військ завдати смертельного удару Б. Хмельницькому.

Очевидно, останньому стало відомо про підготовку проти нього каральної акції, і він терміново, у середині квітня, від'їжджає до Бахчисарая з метою узгодження з кримським ханом подальших спільних дій⁵. Після обговорення ситуації, що склалася, й оцінки супротивника Б. Хмельницький та Іслам-Гірей III, очевидно, дійшли згоди, що, оскільки М. Потоцький планує направити на Запоріжжя тільки частину своїх сил, то адекватно на Січ для її захисту доцільно обмежитися виділенням авангарду кримсько-татарських військ. Похід же головних сил ханських військ в Україну вирішено підготувати за 2 — 3 тижні.

Очолити виділене Б. Хмельницькому татарське військо було доручено видатному татарському полководцю, перекопському бею — Тугай-бею, який за тиждень підготував його до походу⁶ і вирушив разом з Б. Хмельницьким на Запоріжжя⁷.

Наукова розвідка свідчить, що чисельність татарського війська становила не менше 20 тис. воїнів. Воно складалося насамперед з війська, підпорядкованого безпосередньо Тугай-бею, а це, за повідомленням Е. Че-лебі, підрозділ особистої гвардії (3 тис. чол.) та загін «вершників, як соколів» (12 тис. чол.), що стояв на захисті Перекопа⁸. Про такий склад війська, з яким Тугай-бей періодично перебував на кочів'ях улітку 1648 р. на Синіх Водах та весною 1649 р. на Лівобережжі, повідомляють й інші джерела⁹. Крім названих вище підрозділів, до складу війська Тугай-бея увійшов загін кримських татар, виділений ханом особисто Б. Хмельницькому, який, за повідомленням С. Величка, складався з 4-х тис. осіб¹⁰. Оскільки за організаційно-функціональною структурою кримсько-татарських збройних сил тактичні формування коливалися в межах 6 — 6,5 тис. воїнів¹¹, то виділений ханом загін мав чисельність не менше 6 тис. чол. На нашу думку, кримський хан виділив цей загін на знак поваги до Б. Хмельницького, як підрозділ його особистої гвардії і гетьманського резерву для виконання комендантських функцій та важливих бойових завдань. Зі свого боку, Б. Хмельницький на знак поваги до хана Іслам-Гірея III передав під його опіку свого сина Тимофія¹².

Аналіз бойових дій і повідомлення С. Величка про статус виділеного Б. Хмельницькому кримсько-татарського війська свідчать, що воно було підпорядковане безпосередньо йому, тобто, було складовою частиною української армії¹³. Наявність у складі українського війська татарської кінноти позбавляло польську армію оперативно-стратегічної переваги, яку вона мала до цього над українською в ударній силі своєї кавалерії.

Оскільки М. Потоцький не мав необхідної розвідувальної інформації із Запоріжжя, то до початку травня 1648 р. йому не було відомо про зміни у співвідношенні сил і він продовжував діяти згідно з розробленим планом операції, не підозрюючи про приреченість своїх стратегічних намірів.

Перший етап. Вихід військ у район битви

а) Просування польського війська

Операція по розгрому Б. Хмельницького на Запоріжжі, за думкою В. Маєвського, була спланована радником М. Потоцького — С. Чарнецьким. Згідно з цим планом 21 квітня 1648 р. на Запоріжжя з Черкас вирушила частина (авангард) польського війська, яке очолив син М. Потоцького — Стефан. Враховуючи його молодість (24 роки) та недостатній військовий досвід, разом з ним у похід у ролі радників вирушили С. Чарнецький і комісар реєстрового козацького війська Я. Шемберг. На останнього покладалося також, згідно з його посадою, безпосереднє керівництво козацькими полками.

Вислане військо було поділено для просування на дві частини: чотири реєстрові козацькі полки (4 тис.)¹⁴ та 1200 найманців¹⁵ вирушили на човнах по Дніпру, а один реєстровий козацький полк (Переяславський, командир — Душинський), підрозділи кварцяних і надвірно-магнатських формувань загальною чисельністю близько 4 тис. чол.¹⁶ — по суходолу. Такий поділ війська, особливо відокремлення реєстрових козаків, був фатальною оперативною помилкою М. Потоцького, якою вміло скористався Б. Хмельницький. Він вирішив розгромити коронне військо по частинах.

С. Величко, розуміючи, що поділ війська — одна з причин поразки поляків, повідомляє про реєстрових козаків: «Звелоно їм було пливти Дніпром, щоденно погоджуючись із військом, яке послано на Кодак суходолом»¹⁷. А про останнє він пише: «Щоб завжди мати узгоду з водним військом, їм казано йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега...»¹⁸. Далі С. Величко зазначає, що цей наказ не був виконаний. Але проведена реконструкція мар-

шпругів, розрахунки швидкісних і часових характеристик руху польських військ по суходолу і по Дніпру засвідчили, що до рубежу верхів'я Жовтих Вод (кіннота) та Кодака (флот) їх просування було чітко узгодженим. Очевидно, всупереч повідомленню С. Величка, служба регулювання просування війська працювала досить сумлінно. Що ж стосується вимоги до кінноти «...йти до Кодака, тримаючись Дніпрового берега», то таке завдання їй не могло бути поставлено, бо влітку рухатися на Запоріжжя по суходолу можливо було тільки по традиційних шляхах-напрямах — Поштовому, Чорному (від Крилова) та Микитинському (від Переволочної — Мишуриноного Рогу). Отже, остання спільна стоянка кінноти та флоту відбулася поблизу Крилова, в урочищі Цибульник. Далі їх маршрути розгалужувалися на відстань до 80 км.

Розрахунки й аналіз подальших подій показали, що польське військо вирушило з цього району не пізніше 26 квітня 1648 р.: кіннота — на південь до Микитиноного Рогу по суходолу, а флот — униз по Дніпру. Останній, рухаючись із середньою швидкістю 70 км на добу¹⁹, того ж дня зупинився на ночівлю у Кам'яному Затоні, що біля Мишуриноного Рогу. Наступного дня флотилія прибула до Кодака, де протягом 28 квітня її командування погоджувало свій подальший рух із С. Потоцьким та вирішувало з комендантом фортеці питання надання з його боку допомоги реєстровому війську. В цей же час С. Потоцький, рухаючись за маршрутом Крилов-Онуфріївка, 28 квітня зупинився (за розрахунками) у верхів'ї р. Омельник (у районі сучасного села Попельнасте Олександрівського району Кіровоградської області).

Оскільки розвідувальне забезпечення польського війська було покладено на переяславського полковника реєстрових козаків — Душинського²⁰, то, очевидно, він здійснював і регулювання та узгодження руху флоту по Дніпру з кіннотою по суходолу.

Після обміну взаємною інформацією про своє місцеперебування було вирішено зранку 29 квітня розпочати дальше просування флоту, долаючи Дніпрові пороги, а кінноти — по Микитинському шляху, щоб 2 травня 1648 р. одночасно прибути на Січ (до Микитинського Рогу) і спільними діями кінноти, піхоти, артилерії та флоту знищити центр повстання у плавнях з його опорними пунктами на островах, зокрема, на острові Бучки. Це був останній день (28 квітня) обміну зв'язківцями між флотом і кіннотою.

Є повідомлення польського джерела, що С. Потоцький вирушив з Крилова 25 квітня²¹. Це не протирічить нашим розрахункам руху польського війська. Єдина відмінність полягає у тому, що козацька флотилія прибула до Кодака на день раніше, тобто 26 квітня, і простояла біля фортеці два дні: 27 і 28 квітня, очікуючи виходу військ, що рухались по суходолу, на рубіж водорозділу річок Омельник, Жовті Води та Саксагань.

На основі вищенаведеного повідомлення С. Величка про те, що флот і кіннота були відправлені до Кодака (без врахування того, що він мав на увазі рух кінноти берегом Дніпра) у деяких наукових працях та фундаментальних виданнях з історії України має місце хибне твердження, що військо, яке рухалося суходолом (кіннота), повинно було з'єднатися з тим, що рухалося водою (реєстрові козаки) біля Кодака і спільними силами захопити Запорізьку Січ²².

Є навіть дивне твердження, що кіннота з флотом* повинні були з'єднатися біля Кам'яного Затону (70 км вище Кодака), штурмом здобути фортецю Кодак, а потім уже розправитись із запорізькими козаками²³. Авторів цього твердження, очевидно, було невідомо, що у Кодаку перебував польський гарнізон.

Ідучи сліпо за повідомленням С. Величка, що кіннота і флот повинні прибути до Кодака, автори твердження повертають зі степу С. Потоцького до цієї фортеці, не задумуючись над тим, як останній звідти буде рухатися далі на Січ. Адже для руху війська берегом, униз, до Січі треба було переправлятися через численні притоки та розливи Дніпра, на що навіть татари не наважувалися, хоч і не були обтяжені обозом. Отже, твердження, що С. Потоцький рухався до Кодака для з'єднання тут з флотом, щоб разом іти

на Січ, позбавлено логічності і не могло плануватися польським командуванням.

На підставі вищенаведеного, у цих же працях та виданнях створена хибна версія, ніби Б. Хмельницький вийшов завчасно в район Жовтих Вод, щоб перешкодити з'єднанню польської кінноти з флотом біля Кодак. Оскільки таке з'єднання, як ми показали вище, не планувалося, то і вихід сюди Б. Хмельницького переслідував іншу мету. Він вийшов у цей район, щоб скористатися найбільшою віддаленістю війська, що рухалося суходолом, від флоту реєстрових козаків та головних сил польської армії, які перебували біля Черкас. Вибір району, де відбулася Жовтоводська битва, не був завчасним; його визначили динаміка просування військ і задум Б. Хмельницького розгромити ворога по частинах.

Але згадка С. Величком у своєму повідомленні про Кодак не є випадковою. У плані просування коронних військ на Запоріжжя ця фортеця відігравала важливу роль, як польська військова база у цьому районі, а також як пункт регулювання одночасного виходу флоту і кінноти до Микитинового Рогу. Якраз у районі водорозділу річок Жовті Води, Омельник, Саксагань, у їх верхів'ї — Кодак залишалося три переходи по Дніпру і суходолу до Січі. С. Потоцькому та І. Барабашу (очолював флот) було наказано здійснити останнє узгодження руху по Дніпру і суходолу на рубежі: фортеця Кодак — район верхів'я річок Жовті Води, Омельник та Саксагань.

Розглянемо і спростуємо ще одну, на нашу думку, помилку, яка закріпилася у наукових працях і фундаментальних виданнях з історії України. Ця помилка стосується питання просування козацької флотилії по Дніпру, місця повстання реєстровців та переходу їх на бік Б. Хмельницького.

Спираючись на літопис Самовидця, де говориться, що реєстрові козаки, «не доходячи порогов, старшину зостаючи при них і піхоту немецкую, в чолнах будучую, викололи и повкидали в Дніпр»²⁴, а також на повідомлення С. Величка, що Хмельницький зустрів реєстрових козаків вище Кодак і схилив їх перейти на бік повстання²⁵, в усіх наукових працях і фундаментальних виданнях закріпилося твердження, що козаки повстали на початку свого шляху — 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону (сучасне с. Дніпровокам'янка), що неподалік Мишуринового Рогу, піддавшись агітації послів Б. Хмельницького.

Аналіз джерел і розрахунки руху флотилії по Дніпру показали, що вони повстали дійсно цього числа, але біля Кам'яного Затону (нині м. Кам'янка Дніпровська), що навпроти Микитинового Рогу (тепер м. Нікополь). Про цей Кам'яний Затон згадує посол австрійського імператора Еріх Лясота, який відвідав Запорізьку Січ у 1594 р.²⁶

Як уже зазначалося вище, флотилія з реєстровими козаками вирушила від р. Цибульник не пізніше ранку 26 квітня 1648 р. і в кінці цього ж дня прибула до Кам'яного Затону, що біля Мишуринового Рогу. Отже, щоб повстати тут, як повідомляють Самовидець та С. Величко, флотилії слід було простояти в цьому районі до 4 травня, тобто 8 днів. Відомо також, що реєстрові козаки приєдналися до Б. Хмельницького на Жовтих Водах 13 травня 1648 р.²⁷ Оскільки між Кам'яним Затonom і районом битви на Жовтих Водах відстань у межах 60 км, то навіть якщо рухатися пішки, не поспішаючи, на цей марш буде витрачено не більше двох діб. Тож виходить, що після повстання козаки простояли у Кам'яному Затоні ще 7 днів, не подаючи допомоги Б. Хмельницькому, який бився з С. Потоцьким зовсім поряд.

Можна припустити, що флотилія вирушила від Цибульника не 26 квітня, а на кілька днів пізніше, тобто марнувала час, що маловірогідно, бо реєстровими полками командували польські або полонізовані, вірні Речі Посполитій, полковники. Але після переходу на бік повстання марнувати 7 днів у Кам'яному Затоні, не надаючи допомоги Б. Хмельницькому, і, розуміючи, що його поразка — це їхня смерть — подія, яка не мала права на існування. Якщо припустити, що їм не було відомо, де перебував Б. Хмельницький, то й це маловірогідно, бо всі шляхи на Запоріжжя, в т. ч. і Дніпро,

контролювалися українсько-татарськими сторожовими та розвідувальними роз'їздами. Маловірогідно, щоб рух такої великої військової сили, як флот з реєстровими козацькими полками не контролювався Б. Хмельницьким. Отже, інформація про повстання козацької флотилії на початку її шляху біля Кам'яного Затону, що вище Дніпрових порогів, 4 травня 1648 р. є помилковою.

Але повідомлення українських літописців стають відразу імовірними, якщо дата повстання реєстрових козаків була іншою. У зв'язку з цим розглянемо можливу версію. Розрахунки показали, що флотилія, подолавши пороги протягом 29 і 30 квітня, 2 травня 1648 р. прибула до Микитино Рогу (Січ) і, дізнавшись, що С. Потоцький стримує облогу Б. Хмельницького у верхів'ї Жовтих Вод, 3 травня вирушила назад, уверх по Дніпру. Подолавши пороги, козаки 8 травня прибули до фортеці Кодак, де була отримана остаточна інформація про місце битви. Оскільки верхів'я р. Омельник поряд з верхів'ям р. Жовті Води, то, щоб вийти на човнах до району битви треба було піднятися по Дніпру до Кам'яного Затону (розташованого у гирлі р. Омельник), щоб увійти біля нього у цю річку. За розрахунками, у кінці дня 10 травня флот реєстрових козаків прибув до Кам'яного Затону, де його зустріла депутація Б. Хмельницького. Почалися переговори, під час яких відбулося повстання реєстрових козаків. Рухаючись на човнах по р. Омельник, вони розвантажили свій флот в ур. Княжі Байраки і суходолом (в межах декількох км) прибули 13 травня на Жовті Води, приєднавшись до Б. Хмельницького. Цілком логічно вписується в нашу версію підсилення реєстровців однією мортирою з боку коменданта Кодака Гродзіцького і його повідомлення про їх повстання, датоване 9 травня 1648 р. (близько до дати повстання за нашою версією), але наша версія залишається тільки версією, оскільки не підтверджується джерелами.

В той же час розробка вищевикладеної версії дала можливість відповісти на три сумнівні питання:

— чому реєстрові козаки, якщо вони повстали 4 травня 1648 р. на Січі, прибули на Жовті Води тільки через 8 днів після цієї дати? Адже між Кошем Микитинської Січі і районом Жовтоводської битви 120 км, які військо Б. Хмельницького пододало за три дні. Відповідь на це запитання може бути однозначною: вони йшли до Княжих Байраків водою за маршрутом, що вказаний у вищевикладеній версії;

— чи випадковим є повідомлення українських літописців про повстання реєстрових козаків біля Кам'яного Затону, що вище порогів? Вищевикладене свідчить, що підстави для такого повідомлення були. Незважаючи на його неточність (бо козаки повстали на Січі, а сюди тільки прибули), воно підтверджує достовірність нашого припущення і розрахунків, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води по р. Омельник, у гирлі якої розташований Кам'яний Затон;

— чому так пізно, тільки через 8 днів (12 травня 1648 р.) М. Потоцький отримав інформацію про перехід реєстрових козацьких полків на бік Б. Хмельницького? Здавалося б, останній був зацікавлений, щоб ця подія, з метою деморалізації ворога, якнайшвидше стала відома першому.

На нашу думку, це трапилося тому, що Б. Хмельницький, як досвідчена і далекоглядна людина, вважав передчасним інформувати ворога про цю подію, оскільки реєстрові козацькі полки ще не прибули на Жовті Води, внаслідок чого повстанські сили були розпорошені, чим міг скористатися М. Потоцький.

Вище вже зазначалося, що у кінці дня 27 квітня козацька флотилія прибула до фортеці Кодак. Тут протягом 28 квітня, крім узгодження свого руху з військом, що рухалося суходолом, козаки поповнили свій артилерійський арсенал — комендант фортеці виділив у їх розпорядження одну мортиру, а також боезапас та обслугу до неї²⁸.

Аналіз артилерійського арсеналу української армії, який, за повідомленням С. Величка, складався після Жовтоводської битви з 26 гармат, дає змогу зробити висновок, що на борту флотилії реєстрових козаків

було всього 12 гармат-фальконетів. Таку малу питому вагу артилерійського забезпечення (2 гармати на одну тисячу козаків) козацької піхоти і флоту можна було виправдати тільки тим, що на Січі не було артилерії. Б. Хмельницький мав всього три гармати-фальконети, які перейшли до нього як трофей від польської залоги, що тут раніше перебувала (полк реєстрових козаків та загін польських драгунів). Нагадаємо, що питома вага забезпечення артилерією морських походів запорізьких козаків становила 100 гармат на одну тисячу воїнів. Тож, щоб підсилити артилерією реєстровців, очевидно, за наказом М. Потоцького, велися переговори з комендантом Кодака, який і виділив мортиру з фортечного арсеналу для навісного вогню по території укріпленого повстанцями табору (острова). Цей крок коменданта міста, як буде показано нижче, став додатковим джерелом для встановлення дати і місця повстання реєстрових козаків.

Зранку 29 квітня флот вирушив від Кодака униз по Дніпру, долаючи цього та наступного дня пороги і в кінці дня 1 травня або на початку дня 2 травня 1648 р. прибув до Микитинового Рогу. За п'ять діб флот пройшов 280 км, з подоланням Дніпрових порогів, із середньою швидкістю 56 км за добу (29).

Крім щоденника Еріха Лясоти, для розрахунків руху реєстрових козаків по Дніпру були використані спогади 77-річного колишнього лоцмана Г. М. Омельченка. В інформації, яку ми записали 21 листопада 1988 р., він повідомив, що для подолання Дніпрових порогів униз по течії, при великій воді (повені) витрачалась одна доба, а при малій — дві. Але при розвантаженні човнів і при повені витрачалось дві доби. Для подолання порогів знизу, уверх проти течії, витрачалось три-чотири доби. Флотилія реєстрових козаків рухалась при великій воді й, очевидно, при подоланні небезпечних порогів з човнів завчасно вивантажувала на берег зброю та порох. Отже, подолання Дніпрових порогів реєстровцями було здійснено за 2 доби.

Як повідомляє у своєму листі (початок травня 1648 р.) польський полковник К. Корицький до Сандомирського воєводи Д. Заславського (30) після прибуття реєстровців на Запоріжжя, де вже не було Б. Хмельницького (вів бойові дії на Жовтих Водах. — І. С.), полковник Кричевський разом з Барабашем на чолі козацького загону зруйнували фортечні укріплення на острові, зроблені раніше Б. Хмельницьким (очевидно, на о. Бучки. — І. С.) і які обороняли всього 50 козаків. Поки відбувалося руйнування острівних укріплень інша частина козаків повсталала, перебила полонізовану старшину і вибрала собі за отамана Ф. Джалалія. Значну роль у цьому повстанні відіграв сотник Топига.

Цікаву звістку про це питання подає у своєму повідомленні вже згаданий комендант Кодака Гродзіцький на адресу М. Потоцького від 9 травня 1648 р.: «Повідомляю Вашій милості, моєму ласкавому панові, сумну звістку: 4 травня біля Кам'яного Затону все запорізьке військо, яке йшло водою, збунтувалося і побило полковників і всю старшину. Це безперечна і незмінна новина. Вірте мені, милостивий пане, бо сьогодні о першій годині ночі прибігли до мене два мої поранені мушкетери, яких я послав був туди з мортирою і гранатами. Все там пропало — і найкращий пушкар, — а ці речі були б нам дуже потрібні...»³¹.

Отже, Самовидець та Величко зробили помилкове повідомлення про місце повстання реєстрових козаків, яке набуло поширення в українській історичній літературі. Насправді ж реєстрові козаки повстали 4 травня 1648 р. біля Кам'яного Затону, який розташований на лівому (татарському) березі Дніпра, навпроти Микитинської Січі. В той же час повідомлення українських літописців не є випадковим. Очевидно, вони мали інформацію, що повсталі реєстрові козаки прибули на Жовті Води від Кам'яного Затону, що біля Мишуринового Рогу. Розрахунки показали, що після повстання біля Кам'яного Затону, що біля Коша Січі, козацька флотилія піднялась по Дніпру до Кам'яного Затону, що вище порогів, і повернула у річку Омельник, верхів'я якої було поблизу району Жовтоводської битви.

6) Просування українського війська

Знаючи плани і строки військової операції, яка проти нього готувалася, Б. Хмельницький поспішав, повертаючись з Криму разом з Тугай-беєм та 20-тисячним татарським військом. Після переправи через Дніпро біля Тавані і зосередження орди у гирлі р. Базавлуку, Б. Хмельницький у супроводі представників татарського командування прибув на Січ і негайно скликав військову раду ³².

Після з'ясування обстановки, за даними розвідки, Б. Хмельницький оголосив бойовий наказ. В ньому він повідомив, що, враховуючи характер просування ворога на Запоріжжя, прийнято рішення розгромити його по частинах. У зв'язку з цим всі сили зосереджуються на розгром польського війська, що рухається суходолом. Для реалізації цього плану українська армія вирушить ворогові назустріч, отже, битва буде зустрічною.

Частині польського війська, що рухається на човнах по Дніпру, не заважає безперешкодно подолати Дніпрові пороги і прибути до Микитиногo Рогу, витративши на своє просування час, за який створюються сприятливі умови для розгрому польського війська, що рухається суходолом.

Тугай-бею (татарська кіннота) доручалося, виконуючи роль передового загону української армії і, рухаючись за розвідувальним загonom попереду головних сил та прикриваючи їх, здійснити марш за маршрутом: гирло р. Базавлук — Микитинський шлях і на третій день ³³ вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник. Під час маршу організувати охоронну розвідку противника, що рухається з району Черкас суходолом і по Дніпру. З появою супротивника провести бойову розвідку й атакувати його, примусити зупинитися, перервати його зв'язок з реєстровими козаками, а також з головними силами, паралізувати його дії до підходу головних сил із Січі. Для вогневої підтримки татарської кінноти підсилити її загони обслугою важкої ручної зброї та підрозділами мушкетерів ³⁴.

Головним силам української армії (козацька піхота, артилерія й обоз) було дано завдання, рухаючись за передовим загonom (татарська кіннота) на відстані 15 — 20 км ³⁵, здійснити марш за маршрутом: Кіш Січі — Микитинський шлях і на третій день вийти в район водорозділу річок Саксагань, Жовті Води та Омельник, де у взаємодії з татарською кіннотою оточити і розгромити ворога.

Для здійснення ефективної взаємодії між татарською кіннотою та українською піхотою командири і штаби всіх рівнів отримали завдання обмінятися представниками.

Отримали також завдання командири розвідувального загону, загонів забезпечення руху військ, організації привалів та ночівок, а також командири підрозділів матеріального забезпечення військ.

Командир загону перевізників отримав завдання організувати чергування біля Таванської переправи на Дніпрі, щоб з наближенням орд кримського хана забезпечити їм тут переправу на правий берег ³⁶.

Охорона й оборона о. Бучки доручались козацькому форпосту у складі 50 чол. ³⁷

Б. Хмельницький наказав негайно розпочати підготовку до маршу, початок якого планувалось оголосити окремо.

У зв'язку з тим, що в основі задуму Б. Хмельницького було рішення розбити коронні війська по частинах, час його виходу з Січі був тісно пов'язаний з рухом військ С. Потоцького. Передчасний вихід Б. Хмельницького з Коша Січі, а Тугай-бея з району зосередження на Базавлуці міг привести до зміни плану просування військ супротивника, об'єднання його кінноти з реєстровими козаками, які рухалися на човнах по Дніпру, і навіть з головними силами (Черкаси). Б. Хмельницький слідував за просуванням військ супротивника і вичікував слушного моменту.

Отримавши інформацію про початок руху польського війська від Крилова, Б. Хмельницький не пізніше ранку 27 квітня 1648 р. на чолі більше

8 тис. українського (козацького) та 20 тис. татарського війська, у складі піхоти, кінноти, артилерії й обозу вирушив назустріч С. Потоцькому. Похідний порядок війська Б. Хмельницького був побудований у передбаченні зустрічного бою, в якому роль передового (особливого призначення) загону виконувала орда Тугай-бея.

Виникає закономірне запитання: чи міг Б. Хмельницький на основі розвідувальної інформації про початок руху С. Потоцького через добу вирушити з Коша Запорізької Січі? Між Кошем Микитинської Січі і Криловим близько 200 км. Щоб почати вранці 26 квітня марш кінноти по суходолу, а рух флоту по Дніпру треба було провести їх підготовку протягом 25 квітня. Отже, розвідник мав у своєму розпорядженні дві доби. Пересуваючись з максимальною швидкістю 100 — 120 км на добу³⁸, він прибув до Коша Микитинської Січі у кінці дня 26 квітня. У Б. Хмельницького та Тугай-бея було півдоби для уточнення завдань, готового до маршу війська.

Рухаючись форсованим маршем близько 40 км на добу³⁹ Микитинським шляхом (уверх, по руслу р. Базавлук), Б. Хмельницький, крім малих і великих привалів, мав дві ночівлі (за розрахунками) з 27 на 28 і з 28 на 29 квітня. Під час руху та ночівлі передовий загін, що складався з татарської кінноти, дотримувався встановленої дистанції від головних сил, незважаючи на його високі маршеві можливості. Це було викликано тим, що:

— умови зустрічної битви вимагали прикрити головні сили української армії від кінного польського війська. Іншими словами, Тугай-бей повинен був прийняти на себе удар кінноти польського війська, зупинити його й, атакуючи та маневруючи, затримати або ускладнити його просування до підходу головних сил;

— тактична рівновага між польською та українською арміями забезпечувалася поєднанням на полі бою козацької піхоти з татарською кіннотою. Але відсутність у С. Потоцького необхідної кількості піхоти (рухалась у човнах по Дніпру) порушувала цю рівновагу. Якщо він міг ще вести рівноцінний бій з татарською кіннотою, то при приєднанні до останньої козацької піхоти з її потужною вогневою силою у нього залишався єдиний шлях — відмовитись від бойових дій і перейти до оборони в укріпленому таборі, оскільки тепер оперативно-тактична перевага була на боці Б. Хмельницького. Отже, українська піхота повинна була приєднатися до татарської кінноти своєчасно, щоб остання не зазнала вагомих втрат;

— передовий загін був основою тактичної розвідки, яка велась у взаємодії з оперативною (глибинною) розвідкою⁴⁰.

Аналізуючи інформацію про ворога від глибинних розвідувальних роз'їздів розвідувального загону, що рухався попереду передового загону, а також тих роз'їздів, що вислав Тугай-бей на відстань 6 — 8 км під час маршу, Б. Хмельницький міг орієнтовно визначити, де відбудеться битва і в яких умовах. Відстань між передовим загonom і головними силами, при зіткненні першого з ворогом, давала можливість останнім підготуватись до битви, а у разі переважаючих сил ворога — мати час для вибору позиції й підготовки табору для оборони.

Про те, що українська армія просувалась до району Жовтоводської битви протягом трьох днів і при цьому татарська кіннота рухалась окремо від козацької піхоти, а також про те, що на Тугай-бея було покладено проведення військової розвідки повідомляє С. Величко: «Хмельницький ще раніше, коли роз'їжджався з Тугай-беєм і попрямував у Січ, наказав йому стояти з ордою в Базавлуку чи деінде в доброму місці вище Січі. А ще він наказав суворо й пильно сторожувати шлях, який лежав від Чигирини й Переволочної (Чорний, Поштовий та Микитинський. — І. С.) до Січі, і брати під сторожу та тримати невідпущно до його, Хмельницького, указу всіх тих, хто мав простувати з Січі в міста. Це було зроблено, і за три дні, доки Хмельницький їхав з військом на злуку з Тугай-беєм, татари піймали на січовому шляху (Микитинському. — І. С.) близько десяти підозрених людей. Хмельницький, з'єднавшись з Тугай-беєм, знав уже, що поміж тих пійманців є послані на Січ польські відвідувачі»⁴¹.

Вищенаведене повідомлення українського літописця також свідчить, що Хмельницький надавав великого значення збереженню у таємниці просування української армії. Як показали подальші події, з цим завданням Тур-ай-бей блискуче справився — атака ним польського війська в районі Жових Вод була для С. Потоцького і його радників повною несподіванкою.

(Далі буде)

- ¹ Літопис Самійла Величка. — К., 1991. — Т. 1 (далі — Літопис Величка). — С. 59.
- ² Hadzi Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gereja III. — Warszawa, 1971 (далі — Сенай). — С. 104.
- ³ Маєвський В. Пословіе: Przebieg Wyderzen w powstaniu Chmielnickiego 1648 — 51 // Orgierd Górka «Ogniem i mieczem» a przeczywistść historyczna. — Warszawa, 1986 (далі — Маєвський. Післямова). — С. 238.
- ⁴ Там же.
- ⁵ Літопис Величка. — С. 54.
- ⁶ Акчокракли О. Татарська поема Джан Мухамедова про похід Іслам-Гірея II чільно з Богданом Хмельницьким на Польщу 1648 — 1649 рр. // Східний світ. — 1930. — № 7. — С. 167.
- ⁷ Літопис Величка. — С. 57.
- ⁸ Chrzyszcz I. Pierwszy okresbuntu Chmielnickiego w oswietleniu uczestnika uprawy Zóltowodzkiej i naoczego swiadka wypadkow. — Lwow, 1934. — С. 231.
- ⁹ Ковальський Н. П., Мицько Ю. А. Анализ отечественных источников Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — Днепропетровск, 1986. — С. 74; ГДАДА (Москва), ф. 123, оп. 1, 1649 р., № 5.
- ¹⁰ Літопис Величка. — С. 74.
- ¹¹ Celebiego E. Ksiega podrozy. — Warszawa, 1969. — С. 234 — 280.
- ¹² Літопис Величка. — С. 57.
- ¹³ Там же.
- ¹⁴ Маєвський. Післямова. — С. 238.
- ¹⁵ Колекція мікрофільмів джерел з архівосховищ Польщі проф. Мицька Ю. А. Львівський державний архів у Кракові. Фонд зібрання Русецьких (далі — Зібрання Русецьких), спр. 41, арк. 15 — 16.
- ¹⁶ Маєвський В. Krytyczny przeglad zrodel do dziejow powstania Chmielnickiego w resle poczatkowym (jesen 1647 — maj 1648) // Studia Zrodloznawcze: Commentationes, 1981. — XXVI. — (далі — Маєвський. Огляд джерел). — С. 146.
- ¹⁷ Літопис Величка. — С. 64.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Лясота Е. зі Стеблїва: Щоденник // Жовтень. — 1984. — № 10. — С. 102 — 103.
- ²⁰ Маєвський. Огляд джерел. — С. 146.
- ²¹ Там же. — С. 145.
- ²² Радянська енциклопедія історії України: В 4 т. — К., 1969. — Т. 2. — С. 153.
- ²³ Разин Е. А. История военного искусства: В 5 т. — М., 1961. — Т. 1. — С. 305.
- ²⁴ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 49 — 50.
- ²⁵ Літопис Величка. — С. 66.
- ²⁶ Лясота Е. Назв. праця. — С. 109.
- ²⁷ Маєвський. Післямова. — С. 238.
- ²⁸ Історія України в документах і матеріалах. — К., 1941. Т. 3. — С. 124.
- ²⁹ Мицько Ю. А., Стороженко І. С., Плохій С. М., Ковальов М. Тії слави козацької повік не забудем. — Дніпропетровськ, 1989. — С. 77.
- ³⁰ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648 — 1654 гг. — К., 195. — С. 30 (далі — ДОВ).
- ³¹ Історія України в документах і матеріалах. — С. 124.
- ³² Літопис Величка. — С. 58 — 59.
- ³³ Там же. — С. 60.
- ³⁴ Зібрання Русецьких, спр. 31, арк. 35.
- ³⁵ Готовський В. Л. Конница. — М.-Л., 1928. — С. 88.
- ³⁶ Сенай. — С. 104.
- ³⁷ ДОВ. — С. 30.
- ³⁸ Готовський В. Л. Указ. соч. — С. 87.
- ³⁹ Федоров В. Г. Кто был автором «Слова о полку Игореве» и где расположена ре-Каяла. М., 1956. С. 34 — 42.
- ⁴⁰ Готовський В. Л. Указ. соч. — С. 87.
- ⁴¹ Літопис Величка. — С. 60.